

Б. А. Тураевъ, Памятники Эоіопской Письменности, Изъ Армяно—Абиссенскихъ сношеній, С. Петерб. 1912, стр. 13.
Ա. Բ. ՏՈՒՐԱԵՎ, Եթովպական գրականութեան յիշատակագրանքը Հայերի եւ Հաբէսների յարաբերութեանց մասին. Ս. Պետերբուրգ. 1912 էջ 13.

Տուրաևը Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր է. հմուտ և հեղինակաւոր անձ եթովպական գրականութեան մէջ և քաջածանօթ մանաւանդ հին եկեղեցական ծիսական մասնաձիւղին: Երկու տարի առաջ իւր Կովկասում կատարած ճանապարհորդութեան ընթացքում այցելեց նաև Էջմիածնի վանքը: Մատենադարանի այցելութեան ժամանակ հարցրեց. պահէ՞մ են այդտեղ արգեօք եթովպերէն և սլաւոներէն ձեռագրեր: Ես բացատրեցի, որ ամբողջական ձեռագրեր չկան, որ առհասարակ ինձ յայտնի հայկական ձեռագրական խոշոր ժողովածուներում, չնչին բացառութեամբ, չկան օտարլեզուեան ձեռագրեր: Բայց նշաններից երևում է որ Հայաստանում առերևոյթ միշտ գտնուել են այդպիսի գրքեր և դրա հաստատուն ապացոյցն ունենք ձեռագրերի մագաղաթեայ պահպանակներում: Հայերէն բոլոր ժողովածուներում գտնուում են բազմաթիւ ձեռագրեր յունարէն, լատիններէն, երբայեցներէն, ասորերէն, սլաւոներէն, եթովպերէն և վրացերէն մագաղաթեայ պահպանակներով, բայց ոչ մի հատ պարսկերէն կամ արաբերէն: Բացատրութիւնը պարզ է. յիշեալ լեզուներին ծանօթ վարդապետներ կամ անհատներ ըստ յարմարութեան անձնական գործածութեան համար ունեցել են այդ օտարլեզուեան ձեռագրերը, երբ այդ օրինակները տէրերից անցել են ուրիշների ձեռքը, որոնք չեն հասկացել լեզուն, հանդիստ խզճով մագաղաթեայ թերթերը գործ են դրել կազմերի մէջ և ոչ ոք խնամք չի ունեցել անծանօթ ձեռագիրը պահելու: Յայտնի է նաև, որ հնում նոյն ձևով էին վարւում նոյն իսկ հայերէն երկաթագիր ձեռագրերի հետ, երբ բոլորովին կիրառութեամբ դժուարըմբոսնելի էր դարձել երկաթագիրը:

Մենք մեր ձեռքի տակ ունէինք Մայր Աթոռի ձեռագրերի պահպանակների ցանկը, որի շնորհիւ յաջողուեց արագութեամբ պ Տուրաևին ցոյց տալու եթովպական ձեռագրերի հատուածները:

Վերոյիշեալ բրոշիւրը նուիրուած է այդ հատուածների ուսումնասիրութեան:

Յարգելի գիտնականը, նախքան իւր ընդօրինակած հատուածների քննութեան անցնելը, համառօտակի ի մի է հաւաքում իւր ունեցած տեղեկութիւնները հայերի և հարէշների յարաբերութեանց մասին և տալիս է այնպիսի ցուցմունքներ, որ այդպէս ի մի հաւաքուած մինչև այժմ չունէինք և մի քանի բան էլ ամենևին չգիտէինք, ուստի անշա՛ն չեմ համարում յօգուածի այդ մասը առաջ բերել քաղուածօրէն թարգմանելով:

Հայերն ու խալտիները իբրև հակաքաղկեդոնականներ միշտ կրօնական կապ են ունեցել միմեանց հետ և Երուսաղէմում պահպանել են մշտական հաղորդակցութիւն: Խալտիների միջոցով այդ կապը անցել է նաև Հարէշստան, որովհետև այդ երկիրը ըստ կրօնականի ենթարկուած է խալտաց պատրիարքին. իսկ Երուսաղէմի հարէշները ընդունում են Երուսաղէմի հայոց պատրիարքի գերիշխանութիւնը: Տասնմեկերորդ դարում հայերը Եգիպտոսում մեծ գաղութ են կազմում, օգտուելով Ալ-Մուստասիր խալիֆայի առաջին վելիր հայազգի Բադր-ալ Ջամալի ազդեցութիւնից: Նոքա ունէին հայ պատրիարք, որ ազդեցիկ էր նաև արքունիքում: Աբու Սալիխը¹, ԺԲ դարու հայազգի հեղինակը, նկարագրելով հայերի, խալտիների և յոյների եկեղեցիներն ու վանքերը, պատմում է որ հայերը սկսեցին հալածանքի ենթարկուել քրդերի Եգիպտոսի վրայ կատարուած յարձակման ժամանակ: Կարևոր են Աբու Սալիխի տեղեկութիւնները յատկապէս Հարէշստանի մասին, քանի որ պակասում են տեղական կարևորութիւն ունեցող աղբիւրներ:

Հայերի և հարէշների յարաբերութեանց մասին աւելի կարևոր է այն աւանդութիւնը, ըստ որում Եւստափիոս հայ եպիսկոպոսը իւր աշակերտների հետ այցելել է նաև հարէշների աշխարհը: Հայ եկեղեցու ազդեցութիւնը հարէշականի վրայ կարելի է հաստատապէս ցոյց տալ հետևեալ տեղեկութեամբ:

Լեբնա-Դենգելի թագաւորութեան ժամանակ գրուած տարեգրքի մէջ, 1539 թ. մենք կարդում ենք: «Այս թուին եթովպական ժողովուրդը Ջատիի օրուայ մասին տարբեր կարծիքի լինելով, ենթարկուեց բազմաթիւ նեղութիւնների: Ոմանք ասում էին, որ Ջատիկը պէտք է տօնել Միազիայի 13-ին (Ապրիլի 13-ին), իսկ նոքա, որ քաջածանօթ էին Տիրոջ օրէնքին, թագաւորի հետ հաւատով համակարծիք էին և տօնեցին՝ հրէական Ջատիկը Միազայի 10-ին, քրիստոնէական 11-ին (Ապրիլի 6-ին)»:

Ջատիի տարբեր ժամանակուայ տօնը քաջայայտ է հայոց

1. Հրատարակութիւն եւ Թարգմանութիւն Eyetts ծանօթութիւններով Butler-ի Anecdota Oxeniensis, Semitic series, p. VII. Oxford, 1895.

մէջ ծագատիկ անունով. որ իւր ժամանակին այնքան յուզմունք և փոթորիկ է առաջ բերել հայերի և յոյների մէջ և թէև սկզբում հայերը, նոցա հետ էլ ինչպէս՝ երևում է հարէշները, չեն համաձայնում յոյների և ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցու հետ, աւելի ուղիղ և հին համարելով իրենց տոմարական հաշիւները, վերջում համակերպւում են միջից վերացնելով գայթակղութեան քարը:

Տուրահը շարունակում է ուրիշ տեղեկութիւններ ևս թուել, որ ապացուցանում են հայերի աստուածաբանական դրականութեան ազդեցութիւնը հարէշների վրայ:

Այդպէս հայերէնից հարեշերէն են թարգմանուել—ա) Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրած ճառ յաղագս Աստուածութեան Յիսուսի Քրիստոսի ընդգէմ հրէից, որ մտի է եթովպական կանոնների ժողովածուի մէջ:

բ. Սուրբ Գրիգորի պատարագից մի հատուած, որ մտի է «Հաւատքի հարց» ժողովածուի մէջ:

գ. Սուրբ Գրիգորին վերագրուած այն աղօթքը, որ ժամագրքի վերջումն են դնում «ծննդեան և լուր օրերի» ժամասացութեան արտասանելու համար: Նա շատ համառօտ է:

դ. «Եւպրատքսիոսի հայոց արքեպիսկոպոսի», դաւանարանական գրութիւնից հատուածներ, որ գտնւում է յիշեալ «Հաւատքի հարց» ժողովածուի մէջ:

Այս բոլորը թարգմանուած են արաբերէնից, ժ.Ձ դարու վերջում: Աւելի հին է եթովպական Յայամաւորքի թարգմանութիւնը, որի մէջ Ս. Գրիգորի պատմութիւնը կարևոր տեղ է բռնում. նրա յիշատակը տօնւում է Մասկարամի 19 (սեպտ. 16-ին) և 3-ին. ամսի 29 տօնւում են Արսիմա և Ագարիա սրբերը, այն է սուրբ Հովսիփոսէն և Գայիանէն: Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը «ոչ արեամբ նահատակուած սուրբը» տօնւում է նաև Դաքսաս ամսի 15-ին (Դիկտ 11), ինչպէս խալիւների մօտ: Եթովպական գրականութեան մէջ Լուսաւորչի կենսագրութիւնը գտնւում է նաև «Մեծագործութիւնք մարտիրոսաց» ժողովածուի մէջ, որ ժ.Գ դարի վերջից է կամ ժ.Ե սկզբից և համառօտուած է «Ագաթանգեղոսի» պատմութեան արաբական բնագրից:

Brace գիտնականը գտնում է, որ եթովպական գրականութեան մէջ յայտնի արբա Գէորգը ծագումով հայ է. որ 1440 թ. ի պատիւ Աստուածամօր գրի է շարականներ, «փառաբանութիւնք կոյսի» անուամբ: Ամենատարածուած և սիրուն շարականներ են դոքա և այնքան մաքուր ոճով են գրուած, որ կասկած են յարուցել հեղինակի օտար ծագման մասին: Սակայն Զօաբներդուսումնականի կարծիքով այդ նոյն Գէորգը եթովպերէն թարգ-

մանկ է նաև հայազգի Պետրոս Սատամանդացու Աւետարանի
Հարչարանաց զուեյնների մեկնութիւնը: Յիշեալ Լերնա-Դենգալ
Թագաւորի մօտ ծառայում էր Մատթէոս անունով մի հայ, որին
նա 1513 թ. Պորտուգալիայի էմմանուէլ Թագաւորի մօտ դես-
պան ուղարկեց և սա առաջին պաշտօնական դեսպանն էր Հա-
րէշտանից Եւրոպա ուղարկուած: Մատթէոսից յետոյ, աւելի ուշ,
Եւրոպա է գալիս մի բնիկ հարէշ և կարծիք է յայտնում իւր նա-
խորդի մասին թէ նրա, իբրև ոչ բնիկի, հաղորդած տեղեկու-
թիւնները Հարէշտանի մասին սխալ են: Այդ բնիկ հարէշը, Յա-
գա-Չաաբան գրում է. „Matthaeus, quoniam Armenieus erat, non po-
terat res nostras perspicue scire, praesertim eas, quae ad fides spec-
tabant. Ideirco multa ceram rege Emanuele exposuit, quae minime
apud nos habentur. Id autem fecit, non quod mentiri voluere quippe
vir bonus erat, sed quod in rebus religionis nostrae non admodum
erat edoctus“—Մատթէոսը, որովհետև հայ էր, չէր կարող մեր գոր-
ծերը ճշտութեամբ իմանալ, մանաւանդ հաւատի վերաբերեալ
խնդիրները: Այդ պատճառով նա շատ բան է հաղորդել էմման-
ուէլ Թագաւորին, որ մեզ մօտ ամենեւին գոյութիւն չունին: Սա-
կայն նա այդ չի արել որպէս զի խաբած լինի, որովհետև առա-
քինի մարդ էր, այլ որովհետև մեր կրօնական խնդիրներին դեռ
հմուտ չէր»:

ԺԶ—ԺԷ դարերում, երբ եզուիտները փորձում են մուտք
գործել Հարէշտան, հայի տարազ էին հագնում, որովհետև հայերը
ամենուրեք ազատ մուտք ունէին այդ երկրի մէջ և նոցա թիւը
բաւական մեծ էր: Եզուիտները այդտեղ ուղարկում էին նաև հայ-
ազգի կաթողիկոսներ:

ԺԷ դարում «Յրանկներին» Հարէշտանից արտորում են,
իսկ հայերը շարունակում են պահպանել իրենց արտօնեալ վի-
ճակը. մինչև անգամ մի հայ եպիսկոպոս մեծ ազդեցութիւն է
ձեռք բերում Թագաւորի վրայ և պարիզարնակ հայազգի մի
վաճառականի ուղղած գրութեան մէջ հաղորդում է, որ հարէշների
Յովհաննէս Թագաւորը, զգուած խալսինիքի պատրիարքի կողմից
կարգուած մետրապօլիտների տգիտութիւնից, մտադիր է այդ
պաշտօններին կոչել հայ եպիսկոպոսներ: Թագաւորի մօտ ծա-
ռայում էին հայեր, դոցանից մէկը վառօդ էր պատրաստում:

Աւելի նոր է և շատերին ծանօթ այն առաքելութիւնը, որ
1867—68 թ. ձեռնարկեցին Իսահակ եպիսկոպոսը և Տիմէթէոս
վարդապետը անգղիական կառավարութեան յանձնարարութեամբ:
Դոքա պէտք է միջնորդէին և ազատէին անգղիացի գերիներին,
որոնց կալանաւորել էին հարէշները: Սոքա նկարագրել են իրենց
կատարած ճանապարհորդութիւնը և պատմում են, որ հարէշ իշ-

խողները մտադիր էին նոցա պահել իրենց մօտ, փոխանակ խալտական ազէտ մետրապօլիտների:

Ամենահին ժամանակներից պահուած այդքան, թէև հատուկտոր, տեղեկութիւնները հաստատում են, որ հայերը Հարէշտա-նում միշտ մուտք են ունեցել թէ կրօնական գործունէութեամբ և թէ առօրեայ գործերի մէջ: Այդ հետքերը նկատելի են և գրահանութեան մէջ. օրինակ Բրիտանական թանգարանի Orient. 743 ձեռագրում գտնում ենք հայերէն թուական անունները եթովպերէն գրութեամբ, իսկ նոյն թանգարանի մի ուրիշ ձեռագրում Dill. 72 հայերէն բառեր եթովպերէն բացատրուած:

Պ. Տուրանը այսպիսի մի միտք էլ է յայտնում, թէ քանի որ հարէշները պահպանել են փոխադարձ յարաբերութեանց մասին այդքան տեղեկութիւններ, «ընական է ենթադրել, որ միւս կողմը ևս (այսինքն հայերը) պէտք է որ ունենան համանման նիւթեր, այն ևս մեծ քանակութեամբ, ի նկատի առած սոցա քաղաքակրթական և գրականական անհամեմատ աւելի բարեյաջող պայմանները»: Նա յոյս ունի, որ հայ մասնագէտները ժամանակ կը գտնեն առաջադրած հարցի վերաբերեալ նիւթերը համախմբել: Այդ ակնարկած նիւթերը ամենից առաջ կարող են հանդիպել Կիլիկիան և երուսաղէմի հայութեան գրական-պատմական գործերում և ապա այլուր, որովհետեւ այդտեղի հայերն են գլխաւորապէս սերտ կապ պահպանել խալտիների և հարէշների հետ:

Ինչպէս վերև յիշեցինք, մենք պ. Տուրանին տուինք մագաղաթեայ պահպանակների ամբողջական ցուցակը. չորս ձեռագրի մէջ յատկապէս խալտական պահպանակներ: Նշանակալից է մի հանգամանք, որ բոլոր 4 ձեռագրերը ԺԴ—ԺԵ դարուց են, որ պատահական լինել չեն կարող:

Այդ ձեռագրերն են. №№ 807, 919, 2369 և դեռ ևս համարի տակ չմտած մի ձեռագիր

ա) Հատուած ս. Կիւրեղ Ազէքսանդրացու գործերից.

բ) Հատուած Սաղմոսի.

գ) Հատուած Կիւրեղի «Յաղագս Մեղքիսեղէկի» քարոզից առնուած:

դ) Հատուած Յայտնութեան Յովհաննու:

ե. Հատուած ճառի—յաղագս Մեծի պահոց:

Եթովպական գրականութեան համար պահպանակների գիւտը ԺԴ—ԺԵ դարու ձեռագրերում մեծ կարեւորութիւն ունեն նաև այն պատճառով, որ եւրոպական գրատարաններում ԺԶ դարուց առաջ եթովպական ձեռագրեր չկան պահուած:

Բրոշիւրի վերջում տրուած են Գրիգոր Լուսաւորչի վերոյիշեալ աղօթքը, եթովպերէն բնագրով և սլաւոներէն թարգմա-

նութեամբ, նաև Լուսաւորչի պատարագի հատուածը, միայն սլաւոններէն թարգմանութեամբ առանց ընագրի:

Մի ուրիշ առթիւ ենք թողնում այդ աղօթքի և պատարագի հատուածի հայերէն թարգմանութիւնը:

Յիշողութեան վրայ հիմնուած անկարող էինք մտաբերել Լուսաւորչին վերագրած աղօթքներից մէկն ու մէկը, որ յաճախ հանդիպում ենք ձեռագրերում, եթովպականի ընագիրը համարել. անհրաժեշտ է յատուկ ուսումնասիրութիւն:

5 Մայիսի.

Մեսրոպ Եպիսկոպոս.

Х. И. Кучукъ. Іоаннесовъ, Старинныя армянскія рукописи и армянскія надписи, находящіяся въ предѣлахъ Россіи—
Խ. Յ. Քուչուկ Յովհաննիսեան, Հայերէն հին ձեռագրեր և արձանագրութիւններ, որ գտնուում են Ռուսաստանի սահմաններում, Մոսկւա, 1912. արտատպուած Древностей Восточныхъ, հ. Դ, հատ. I. էջ 45. 29 լուսատիպ նկարներով:

Աշխատութեան վերջում կայ նորերս վախճանուած պր. Գ. Պալաթեանի մահացուցակը, համառօտ կենսագրութեամբ և գրական աշխատութիւնների ցանկով:

Պ. Բ. Յովհաննիսեանը բաւական ծառայութիւն ունի մատուցած յատկապէս հարաւային Ռուսաստանի հայերէն արձանագրութիւնների և մասամբ նաև ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ: Մոսկւայի հնագիտական ընկերութեան, որի անդամն է ինքը, պարբերական աշխատութիւնների մէջ նա շարունակ առել է այդ նիւթերի ուսումնասիրութիւնը և հայկական երբեմն ծաղկեալ և այժմ անհետացած այդ գաղթավայրի պատմութիւնը զրոյ անձը ապագայում երախտագիտութեամբ կյիշի պ. Յովհաննիսեանի անունը: Նա շատ բան է կորսաւից ազատել:

Յովհաննիսեանի յօդուածում նկարագրուած են.

ա) Երկու թերթ մագաղաթեայ պահպանակ, Ժ—ԺԱ դարու երկաթագիր, Սուրբ գրքի Ծննդոց Բ գլ. 5. Գ. գլ. 1 տունը: